

KATARZYNA MARIAŃCZYK, WOJCIECH OTRĘBSKI
Instytut Psychologii
Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Edukacja zawodowa i zatrudnianie osób niepełnosprawnych umysłowo w Polsce. Czy jest szansa na pomyślne przejście ze szkoły na rynek pracy?

Osoba z niepełnosprawnością umysłową podobnie jak osoby sprawne podejmuje rozmaite życiowe przedsięwzięcia. Jedną z ważnych sfer funkcjonowania każdego z nas jest odnalezienie własnego miejsca w obszarze pracy zawodowej. Uzyskanie i utrzymanie zatrudnienia to jeden z kluczowych czynników rehabilitacji zawodowej i aktywizowania osób z niepełnosprawnością umysłową. Tymczasem osoby te doświadczają w tym zakresie wielu trudności. Ukończenie szkoły i zdobycie zawodu to dopiero początek trudnej zawodowej drogi. Z tego powodu we współczesnej, światowej literaturze poświęca się dużo uwagi zagadnieniu tranzycji, przejścia osób niepełnosprawnych umysłowo z systemu edukacji na rynek pracy (McDonnell, Hardman, 2010; Davies, Beamisch, 2009; Schwarzwald i in., 2006). Analizuje się w tym kontekście różne czynniki sprzyjające lub utrudniające ten proces, na przykład związane z funkcjonowaniem osoby niepełnosprawnej umysłowo, ze środowiskiem szkolnym, rynkiem pracy, możliwościami realnego uczestnictwa w życiu zawodowym, a także umiejętnościami, kompetencjami, zainteresowaniami. W polskich warunkach wspomniany proces tranzycji dokonuje się pomiędzy środowiskiem szkolnym – mającym ochronny charakter – a realiami niełatwego rynku pracy, zwłaszcza dla osób niepełnosprawnych. Ważne jest zatem poznanie tych czynników, które sprzyjają pomyślnemu przejściu osób z niepełnosprawnością umysłową ze szkoły do aktywności zawodowej. Podejmując się głębszej refleksji nad tym zagadnieniem w odniesieniu do osób niepełnosprawnych umysłowo w Polsce, w niniejszym artykule postawiono pierwszy krok na drodze do osiągnięcia tego celu, tzn. dokonano przeglądu współczesnych badań dotyczących edukacji i zatrudnienia osób z niepełnosprawnością umysłową w Polsce. Artykuł ukazuje rzeczywistość edukacyjno-zawodową tych osób, warunkującą ich aktywność jako pracowników, a przez to wpływającą tak-

że na ich jakość życia, a zwłaszcza na poziom życiowej samodzielności i niezależności.

1. Edukacja zawodowa osób niepełnosprawnych umysłowo w Polsce

Przegląd krajowej literatury przedmiotu z okresu ostatniego dziesięciolecia pokazuje, że badania dotyczące edukacji osób niepełnosprawnych umysłowo koncentrują się przede wszystkim na obszarach, takich jak:

- szkoła integracyjna, szkoła specjalna, szkoła ogólnodostępna (Chrzanowska, 2005; Krause, 2004; Lipińska-Lokś, 2004; Mikrut, 2004; Osik-Chudowska, 2004; Parys, 2004);
- jakość życia dzieci w szkolnictwie integracyjnym i specjalnym (Kijak, 2006; Sadowska, 2006);
- różne aspekty funkcjonowania dzieci i młodzieży z niepełnosprawnością umysłową w szkole, np. nauka poszczególnych przedmiotów (Dyduch, 2004; Kulisiewicz, 2004; Skura, 2008);
- funkcjonowanie psychospołeczne uczniów z niepełnosprawnością umysłową (Janion, Rudzińska-Rogoża, 2004; Mikrut, 1999; Pilecki i in., 1999; Żmudzka, 2004);
- kontekst rodziny dzieci i młodzieży niepełnosprawnej umysłowo (Biernat, 2006; Bobik, 2007; Kazanowski, Byra, 2004; Mikrut, 2004; Sadowska, 2006; Zbyrad, 2009);
- formy wsparcia uczniów z tą niepełnosprawnością (Sikorska i in., 2008; Żelechowska, Żyta, 1999);
- zainteresowania zawodowe młodych osób niepełnosprawnych umysłowo (Jurgielewicz-Wojtaszek, Pawlak, 2004; Otrębski, 1999; Otrębski, 2007).

Najwięcej badań dotyczy sytuacji osób z lekkim stopniem tej niepełnosprawności, rzadziej badaniami obejmowane są osoby z umiarkowanym stopniem, bardzo rzadko w literaturze przedmiotu referowane są badania osób ze znacznym i głębokim stopniem niepełnosprawności umysłowej.

Pamiętając, że „[...] wybór zawodu jest w życiu osób niepełnosprawnych umysłowo jedną z najważniejszych decyzji” (Hućlik, 2008, s. 77), należy podkreślić, że edukacja stanowi podwalinę całego systemu rehabilitacji zawodowej, zadaniem której jest doprowadzenie osób niepełnosprawnych umysłowo do odnalezienia się na rynku pracy, tzn. uzyskania i utrzymania zatrudnienia. W polskim systemie edukacji, w najogólniejszym zarysie, przewiduje się dla osób z niepełnosprawnością umysłową następujące etapy kształcenia na drodze do zdobycia zawodu:

- szkoła podstawowa (6 lat), gimnazjum (3 lata), szkoły ponadgimnazjalne;
- szkoły przysposabiające do pracy (3 lata), czyli przygotowujące ogólnie do podjęcia roli pracownika bez możliwości uzyskania uprawnień do wykonywania konkretnego zawodu;
- szkoły zawodowe (2 lub 3 lata), które przygotowują młodych ludzi do wykonywania konkretnych zawodów, np. ogrodnik, tapicer, fryzjer, cukiernik, pomoc kucharza, krawiec, pomoc sprzedawcy, mechanik samochodowy (Janiszewska-Niścioruk, 2005; Satoła, 2006).

Badania gimnazjalistów z lekką niepełnosprawnością umysłową przeprowadzone przez Jurgielewicz-Wojtaszek i Pawlak (2004) udowadniają, że osoby te są mało samodzielne, jeśli chodzi o wybór zawodu. Wykorzystując metodę sondażu diagnostycznego opartego na wywiadzie na pół skategoryzowanym, stwierdzono także rozbieżności pomiędzy deklarowanymi zainteresowaniami a pracą zawodową, którą badani chcą w przyszłości wykonywać. Tymczasem, jak podaje Otrębski (1999), punktem wyjścia w organizacji przygotowania zawodowego osób z niepełnosprawnością powinny być ich pasje i zainteresowania. Autor udowadnia, że zastosowanie narzędzi dostosowanych do możliwości poznawczych osób z niepełnosprawnością umysłową pozwala na identyfikację ich zainteresowań zawodowych, a przez to ułatwia proces wyboru zawodu oraz nauki (Otrębski 1999). W zaprezentowanym przez Otrębskiego (2007) interakcyjnym modelu rehabilitacji zawodowej osób z niepełnosprawnością umysłową także mocno akcentowane jest zagadnienie zainteresowań zawodowych oraz kompetencji zawodowych. Autor przeprowadził badania w grupie 360 osób z lekkim i umiarkowanym stopniem upośledzenia umysłowego, stwierdzając, że aktywność zawodowa osoby z upośledzeniem umysłowym zgodna z jej zainteresowaniami jest gwarancją większego poziomu kompetencji zawodowej.

Sytuacja kształcenia zawodowego niesie więcej trudności niepełnosprawnym umysłowo dziewczętom niż chłopcom. Ostasz (2004) przeprowadziła badanie, którego celem było określenie charakteru i zakresu problemów przeżywanych w związku z własną sytuacją zawodową przez młodzież z niepełnosprawnością umysłową w sferach: osobowościowej, rodzinnej, kontaktów społecznych i zajęciowej. W badaniu, w którym udział wzięło 38 dziewcząt i chłopców z klas zawodowych specjalnych, wykorzystano Inwentarz HPI (a dokładnie skalę LNU) w adaptacji T. Witkowskiego. Okazało się, że wśród omawianych różnych problemów związanych z własną sytuacją życiową największe nasilenie trudności ujawnia się w sferze zajęciowej, tzn. związanej z funkcjonowaniem w szkole. Badane dziewczęta stwierdzają, że pomimo dużego wysiłku, nie są w stanie samodzielnie pokonać trudności

związanych z edukacją i potrzebują pomocy zewnętrznej. Badani chłopcy także silnie przeżywają sferę doświadczeń szkolnych, ale są bardziej zorientowani na przyszłość zawodową, podkreślają swoje starania o jak najlepsze wykonywanie swoich zadań.

Gajdzica (2001, s. 390-391) podaje, że cała edukacja młodego człowieka niepełnosprawnego umysłowo winna być postrzegana jako przygotowanie zawodowe. W procesie edukacji wyróżnia on trzy podstawowe okresy:

- preorientacja zawodowa prowadzona w klasach początkowych szkoły podstawowej,
- orientacja zawodowa prowadzona w starszych klasach szkoły podstawowej,
- nauka zawodu w szkołach zawodowych.

Czarnecki (1985, za: Sowa, 1999, s. 117) precyzuje, na czym polegają te etapy rozwoju zawodowego. Okres preorientacji zawodowej (do około 11 roku życia) obejmuje: obserwację i naśladownictwo czynności zawodowych, gromadzenie wiedzy o zawodach i czynnościach zawodowych, korzystanie ze źródeł wiedzy o zawodach i czynnościach oraz pojawianie się zawodowych marzeń dziecięcych. Drugi etap, tj. orientacji zawodowej (12-15 lat), obejmuje dojrzewanie decyzji oraz realizację decyzji dotyczącej wyboru zawodu i szkoły. Kolejny etap, czyli uczenie się zawodu przez młodzież (16-25 lat), uwzględnia takie elementy, jak: adaptacja szkolno-zawodowa, identyfikacja szkolno-zawodowa, recepcja treści kształcenia zawodowego, osiągnięcia szkolno-zawodowe oraz plan dalszego rozwoju społeczno-zawodowego.

Zakrzewska-Manterys (2007) na podstawie przeprowadzonych badań zauważyła, że specyfika różnych typów niepełnosprawności sprawia, iż sytuacja edukacyjna poszczególnych osób mniej zależy od indywidualnych zdolności i wyborów życiowych, a bardziej od rutynowo przyjmowanej ścieżki „kariery edukacyjnej” przypisywanej danemu rodzajowi niepełnosprawności. Osobom niepełnosprawnym umysłowo przypisuje się pewną liczbę możliwych zawodów, np. stolarz, tapicer, ślusarz, blacharz, szewc, obuwnik, malarz, monter, piekarz, kucharz, dziewiarz, ogrodnik, pracownik rolny (Kirenko, Parchomiuk, 2006), traktując sztywno tę grupę zawodów, nie rozszerzając jej w zależności od bieżących potrzeb rynku. W odniesieniu do tych osób zagadnienie zainteresowań i preferencji zawodowych jest traktowane, w obszarze rehabilitacji społecznej czy rzeczywistego zatrudnienia, marginalnie. Badacze opisujący te zagadnienia koncentrują się częściej na osobach z różnymi rodzajami niepełnosprawności, ale funkcjonującymi w obszarze normy intelektualnej, np. niepełnosprawność ruchowa (Brzezińska, Woźniak, 2007; Zakrzewska-Manterys, 2007).

Dobre przygotowanie do zdobywania zawodu odgrywa istotną rolę w przyszłości zawodowej każdego ucznia z niepełnosprawnością. Oszustowicz i Baran (1999), prowadząc eksperymentalny program orientacji zawodowej w klasie VIII szkoły specjalnej, stwierdziły, że zajęcia służące orientacji zawodowej pomagają w przygotowaniu uczniów szkół specjalnych do świadomego wyboru zawodu, przyczyniają się do kształtowania realnego obrazu własnych możliwości, budzą motywację do nauki i pracy, a także ułatwiają proces przystosowania na kolejnym etapie edukacji – w szkole zawodowej. Pomiar kilku zmiennych dokonany przed i po eksperymencie pokazał m.in., że dzięki zajęciom orientacji zawodowej zmniejszyła się liczba osób, które na początku programu nie wiedziały, jaki zawód wybrać, wielu osobom zajęcia pomogły dookreślić własne zainteresowania, stanowiąc tym samym podstawę do wyboru kierunku kształcenia zawodowego. W badaniach tych porównano także poziom wiedzy o zawodach przed i po eksperymencie. Uwzględniając kryteria: znajomość istoty zawodu, wymagane predyspozycje, wymagane uzdolnienia, orientacja i trafne wskazanie szkoły przygotowującej do wybranego zawodu, stwierdzono, że uczestnictwo w eksperymencie przyczyniło się do zwiększenia wiedzy o zawodzie. Badając preferencje zawodowe przed i po eksperymencie, stwierdzono również, że młode osoby niepełnosprawne umysłowo, dzięki zajęciom orientacji zawodowej, zweryfikowały swoje preferencje, odniosły je do własnych możliwości, np. rezygnacja z zawodów, których z obiektywnych powodów nie mogłyby wykonywać (zawód lekarza).

Zdaniem Palak (2005) dobrze zorganizowany system edukacji zawodowej dla młodzieży niepełnosprawnej jest bardzo ważny z uwagi na fakt, że szanse na rozwój, doksztalcenie lub zmianę kwalifikacji po ukończeniu szkoły są minimalne. Choć istnieją możliwości i podstawy prawne do organizowania kształcenia ustawicznego dla osób z różnymi rodzajami niepełnosprawności, w tym dla osób z niepełnosprawnością umysłową, działania takie są rzadkie. Zatem wciąż decydujące znaczenie dla przygotowania do życia i pracy zawodowej ma wiedza i umiejętności wyniesione przez osoby niepełnosprawne ze szkoły. Potwierdzenie tej tendencji odnotowano w raporcie Wapiennik (2005), w którym stwierdza się, że „zupełnie brakuje oferty kształcenia ustawicznego skierowanej do osób z niepełnosprawnością intelektualną, co odzwierciedla braki organizacyjne systemu oświaty” (Wapiennik, 2005, s. 86). Jest to szczególnie ważne, ponieważ model jednorazowego przygotowania do zawodu jest już niewystarczający do sprawnego funkcjonowania na rynku pracy. Konieczne jest ciągłe kształcenie, uzupełnianie wiedzy, możliwość przekwalifikowania (Bartkowski, 2007). Także Mrugalska (2004) podkreśla dobitnie wagę edukacji w odniesieniu do osób niepełnosprawnych umysłowo.

wo. Podaje, że kontynuacja uczenia się jest czynnikiem wręcz niezbędnym dla utrzymania jak najlepszego funkcjonowania osób dorosłych. Autorka stwierdza, że edukacja ustawiczna dla osób z niepełnosprawnością umysłową jest tym, czym rehabilitacja motoryczna dla osób z niepełnosprawnością narządu ruchu.

Czynniki ograniczające możliwość wyboru kształcenia zawodowego osób z lekkim stopniem upośledzenia umysłowego podsumowuje Gajdzica (2001), porządkując je w cztery grupy:

- specyfika funkcjonowania psychospołecznego, np. spowolniony i niedokładny proces spostrzegania, nietrwała uwaga, trudności w abstrahowaniu, brak samodzielności i inicjatywy w działaniu, trudności w efektywnym organizowaniu sobie pracy, zaburzenia orientacji w nowym środowisku i w sytuacjach złożonych, trudności z wykorzystaniem posiadanych informacji w życiu codziennym;

- trudności z dostępem do kształcenia zawodowego w rejonie zamieszkania;

- trafność wyboru zawodu w kontekście własnych zainteresowań. U dzieci z niepełnosprawnością umysłową, z uwagi na fakt, że kształcenie zawodowe jest realizowane już po gimnazjum, należy intensyfikować zainteresowania w starszych klasach szkoły podstawowej, odnosząc je zawsze do realnych możliwości dalszej edukacji;

- realne możliwości podjęcia pracy zarobkowej w wybranym zawodzie w okolicy zamieszkania.

2. Aktywność zawodowa osób niepełnosprawnych umysłowo w Polsce

W toku analiz dotyczących poszukiwania pracy oraz zatrudnienia osób z niepełnosprawnością umysłową należy odwołać się od powszechnie używanego w tym kontekście pojęcia rehabilitacji zawodowej. Rehabilitacja zawodowa to proces, który ma ułatwiać osobom niepełnosprawnym uzyskanie i utrzymanie pracy poprzez realizowanie takich działań, jak: poradnictwo zawodowe, przygotowanie do pracy – w tym szkolenia zawodowe, pośrednictwo pracy i zatrudnienie, a także pomoc w adaptacji zawodowej (Kirenko, Parchomiuk, 2006; Majewski, 1999).

Tymczasem wsparcie doradcze ze strony szkoły (zawodowej lub przysposabiającej do pracy) kończy się wraz z zamknięciem okresu nauki. Teoretycznie pomocy w zakresie poradnictwa zawodowego oraz pośrednictwa pracy winny udzielić wówczas urzędy pracy. Jednakże jak wynika z badań

(Bartkowski i in., 2007), wsparcie ze strony urzędów pracy dla osób niepełnosprawnych jest minimalne, odnotowuje się brak wyszkolonej w tym kierunku kadry; działania podejmowane przez urzędy pracy są przez same osoby niepełnosprawne oceniane negatywnie. Jak zatem wygląda sytuacja osób niepełnosprawnych umysłowo na rynku pracy?

Należy podkreślić, że bardzo trudno uzyskać precyzyjne informacje na temat zatrudnienia osób z niepełnosprawnością umysłową. Zauważalna jest bowiem w literaturze tendencja do postrzegania osób niepełnosprawnych jako jednorodnej grupy – osób o niepełnej sprawności. Ten sposób myślenia powoduje, że w badaniach dotyczących aktywności zawodowej osób niepełnosprawnych bardzo rzadko uwzględnia się specyfikę niepełnosprawności umysłowej. Najczęstszym podziałem przyjętym w badaniach zatrudnienia niepełnosprawnych jest podział ze względu na stopień niepełnosprawności (Giermanowska, 2007a). Przyjmowanie takiego paradygmatu badań uniemożliwia formułowanie ustaleń rzeczywistych potrzeb i wsparcia osób z niepełnosprawnością umysłową w sytuacjach związanych z drogą zawodową. Bardzo często w badaniach, w jednej grupie określonej mianem osób niepełnosprawnych znajdują się osoby o różnych typach niepełnosprawności i różnych stopniach niepełnosprawności (Brzezińska i in. 2008; Giermanowska, 2007a, 2007b). W tak skonstruowanych badaniach nierzadko pewien odsetek uczestników stanowią osoby z niepełnosprawnością umysłową. Autorzy wysuwają ciekawe wnioski, np. dotyczące stosunku osób niepełnosprawnych do pracy zawodowej, jednakże uogólniając je na wszystkie osoby niepełnosprawne, nie dają szansy na poznanie specyfiki funkcjonowania osób z niepełnosprawnością umysłową.

Zagadnienie poszukiwania pracy przez osoby z niepełnosprawnością umysłową nie jest często podejmowane w literaturze przedmiotu. Doświadczenia związane z tym obszarem są zazwyczaj rozpatrywane – jak już zostało to wcześniej zasygnalizowane – w odniesieniu do grupy osób z różnymi rodzajami niepełnosprawności. W związku z tym warto zwrócić uwagę na lokalne badania Suchodolskiej (2009), w których udział wzięli młodzi niepełnosprawni z Cieszyna. Były to osoby z różnymi rodzajami niepełnosprawności, które rozpoczynały poszukiwanie pracy. Cechą charakterystyczną tych badań było to, że na tle wszystkich badanych niepełnosprawnych, odnotowywano także informacje dotyczące grupy osób niepełnosprawnych umysłowo. W 2007 r. w Powiatowym Urzędzie Pracy w Cieszynie były 94 oferty pracy dla osób niepełnosprawnych. Skierowano je do 351 osób, w tym 44 osób w wieku poniżej 30 lat (głównie osoby z niepełnosprawnością ruchową i osoby z niepełnosprawnością umysłową). Spośród tej grupy tylko dwie osoby podjęły pracę. Z zestawienia danych zebranych przez Suchodolską

(2009) wynika, że najbardziej aktywnymi spośród niepełnosprawnych są osoby z wykształceniem zasadniczym zawodowym i średnim zawodowym. Dla tych osób urzędy mają istotnie więcej ofert niż dla niepełnosprawnych z wykształceniem podstawowym, gimnazjalnym czy wyższym. Wśród młodych niepełnosprawnych z Cieszyna, którzy korzystają z poradnictwa zawodowego oferowanego przez Urząd Pracy, najwięcej jest właśnie tych z wykształceniem zawodowym; także te osoby najczęściej korzystały ze szkoleń zawodowych. W omawianym okresie 2006-2007 ze szkoleń zawodowych Urzędu Pracy w Cieszynie nie skorzystała ani jedna osoba z niepełnosprawnością umysłową.

Z nowszych badań absolwentów szkół zawodowych specjalnych (Palak, 2005), w których wzięło udział 151 młodych ludzi, wynika, że tylko około 30% z nich pracuje zawodowo, natomiast pozostali nie mają pracy. Pozytywnie swoje przygotowanie zawodowe ocenia większość badanych absolwentów, natomiast 25% to przygotowanie ocenia negatywnie. Jak podaje Palak (2005), analogiczne badania prowadzone w latach 80. wśród młodych ludzi niepełnosprawnych umysłowo w stopniu lekkim, w okresie średnio 5 lat od ukończenia szkoły zawodowej, wykazywały, że większość absolwentów pracowała zawodowo. Publikacje z końca lat 90. podawały, że sytuacja ulega pogorszeniu i że wzrasta bezrobocie wśród osób z tym rodzajem niepełnosprawności.

Badania absolwentów zasadniczych szkół zawodowych specjalnych dla młodzieży niepełnosprawnej umysłowo prowadziła także Łaś (2004). W celu stworzenia obrazu jakości życia absolwentów na dwóch wymiarach: obiektywnym i subiektywnym, autorka wykorzystała m.in. sondaż diagnostyczny, metodę indywidualnych przypadków oraz analizę dokumentacji. Przebadanych zostało 40 absolwentów zasadniczej szkoły zawodowej specjalnej, w wieku 25-30 lat. Charakterystyczną cechą tej grupy był fakt, że wszystkie osoby badane założyły własne rodziny, w grupie liczbowo dominowały kobiety. Jako niepokojący określiła autorka fakt, że tylko 22,5% badanych absolwentów miało stałą pracę (nie zawsze zgodną z wyuczonym zawodem). Z badań wynika, że oprócz trudności w znalezieniu pracy spowodowanych brakiem ofert, uwidacznia się także zjawisko braku zainteresowania pracą ze strony absolwentów. Wielu z nich przyzwyczaja się do bezrobocia, czując jednocześnie podwójne społeczne napiętnowanie – niepełnosprawnością i bezrobociem. Zjawisko to wywołuje apatię, chęć izolowania się, agresję i inne skutki psychologiczne.

W literaturze przedmiotu brakuje informacji na temat dokładnej liczby osób niepełnosprawnych umysłowo, które są aktywne zawodowo (Wapienik, 2005). Dostępne dane dotyczą przeważnie całej populacji osób niepeł-

nosprawnych. Z *Raportu o stanie zatrudnienia osób niepełnosprawnych w Polsce* (2010), opartego na prowadzonych przez GUS Badaniach Aktywności Ekonomicznej Ludności (BAEL), dowiadujemy się, że jedynie 7% osób niepełnosprawnych pracuje zawodowo i utrzymuje się z własnej pracy. Ważne jest, iż opracowanie to, choć obejmuje także informacje na temat osób niepełnosprawnych umysłowo, nie wyodrębnia ich w analizach. Zostały one włączone do grupy „niepełnosprawni ze szczególnymi schorzeniami” wraz z osobami z chorobami psychicznymi, niewidomymi oraz chorymi na epilepsję. Według BAEL na koniec trzeciego kwartału 2009 r., liczba osób niepełnosprawnych w wieku powyżej 15 lat, zdolnych do podjęcia pracy zarobkowej w Polsce, wyniosła 3 562 000 osób. W tym samym czasie zatrudnionych było 239 tysięcy osób niepełnosprawnych.

Zakrzewska-Manterys (2007, s. 63) stwierdza, że osoby z niepełnosprawnością umysłową „praktycznie nie istnieją na rynku pracy” w Polsce. Sytuacja taka nie jest charakterystyczna tylko dla Polski. Skala zjawiska w różnych krajach Unii Europejskiej wygląda nieco inaczej, jednak w każdym z tych krajów osoby niepełnosprawne umysłowo mają bardzo ograniczony dostęp do zatrudnienia. Jak wynika z raportu *Ubóstwo i niepełnosprawność intelektualna w Europie* (źródło internetowe, 2010), przygotowanego przez organizacje Inclusion Europe oraz Inclusion International w roku 2005, tylko niewielki odsetek osób z niepełnosprawnością umysłową w różnych krajach Europy znajduje zatrudnienie. Jest to odpowiednio 3% niepełnosprawnych umysłowo w Bułgarii, 12% na Cyprze, 0,5% w Danii, 2% w Grecji, 7% na Węgrzech, 8,6% w Portugalii oraz 1,2% w Rumunii. W Niemczech i na Ukrainie pracę znajduje ok. 1% osób z tym rodzajem niepełnosprawności, a na Litwie pracę znalazło jedynie 17 osób. Dane te wskazują na skalę zjawiska bezrobocia oraz bierności zawodowej osób niepełnosprawnych umysłowo. Warto przy tym nadmienić, że bierność zawodowa to nie tylko sam fakt pozostawania bez zatrudnienia przez określony czas, ale także brak inicjatywy w kierunku jej znalezienia (Brzezińska, Kaczan, Piotrowski, Sijko, Rygielski, Wiszejko-Wierzbicka, 2008).

Bariery na drodze do zatrudnienia osób niepełnosprawnych identyfikował także Radecki (2008, s. 27). Badanie dotyczyło grupy osób niepełnosprawnych, w której 13,2% stanowiły osoby niepełnosprawne umysłowo. Większość badanych to osoby niepracujące, pochodzące głównie ze środowisk wiejskich i małomiejscowych. Główne bariery wskazywane przez niepełnosprawnych respondentów (pracujących i niepracujących) to: obawa utraty renty (brak bezpieczeństwa rentowego), ograniczona mobilność i stan zdrowia (Radecki, 2008, s. 27). W ocenie osób niepełnosprawnych pracodawcy nie chcą ich zatrudniać. Respondenci szacują, że zaledwie

6,1% pracodawców jest zdecydowanie skłonnych do zatrudnienia niepełnosprawnych. Jak stwierdza Radecki (2008, s. 32), odpowiedzi uzyskane od badanych pracodawców tę tendencję potwierdzają. Główne bariery w zatrudnianiu osób niepełnosprawnych w opinii pracodawców to: konieczność przystosowania stanowiska pracy, dodatkowe wymagania dotyczące przygotowania obiektów, dodatkowe wymagania dotyczące zapewnienia opieki medycznej dla osób niepełnosprawnych, obawa przed dodatkowymi obowiązkami.

Kazanowski i Byra (2004) przeprowadzili badania wśród rodziców 60 młodych ludzi (po 30 dziewcząt i 30 chłopców) z lekkim stopniem upośledzenia umysłowego uczęszczających do zasadniczej szkoły zawodowej specjalnej. Jako grupę kontrolną badacze potraktowali rodziców sześćdziesięcioosobowej grupy młodzieży w normie intelektualnej, uczniów szkół zawodowych. W badaniach tych zastosowano wywiad środowiskowy oparty na skonstruowanym przez badaczy kwestionariuszu i zawierającym pytania zamknięte i półotwarte. Z przeprowadzonych przez Kazanowskiego i Byrę (2004) badań można wywnioskować, że rodzice nie zdają sobie sprawy, jak duże znaczenie odgrywają w kwestii przyszłości zawodowej swoich dzieci. Badani zostali poproszeni o wskazanie, jakiej pomocy oczekiwaliby, mając na uwadze lepsze zabezpieczenie potrzeb ich dziecka i przygotowania młodego człowieka do samodzielnego funkcjonowania w przyszłości. 40% rodzin wskazało na potrzebę pomocy materialnej i finansowej. Troska o przyszłość wyrażała się poprzez oczekiwanie pomocy w zakresie znalezienia pracy i przyznania renty oraz zdobycia samodzielnego mieszkania (26,7% badanych rodziców). Niewielki odsetek rodzin (6,7%) przyznało, że oczekiwałoby intensywniejszej pomocy pedagogicznej i psychologicznej oraz rehabilitacyjnej. Także niewielu rodziców (18,3%) jest zainteresowanych przynależnością do organizacji zrzeszających rodziców osób z niepełnosprawnością umysłową. Autorzy badań (Kazanowski, Byra, 2004) stwierdzają, że należałoby oczekiwać od rodziców większego zaangażowania właśnie w takie aktywności, gdyż mogą one być bardzo pomocne w zakresie m.in. zdobywania informacji o możliwościach kształcenia, zatrudnienia, odbycia praktyk czy zdobycia dodatkowych kwalifikacji przez ich niepełnosprawne umysłowo dzieci.

Jeżeli porównuje się sytuację osób z różnymi typami niepełnosprawności, to można stwierdzić, że najtrudniej znaleźć pracę właśnie osobom z niepełnosprawnością umysłową. W opinii Wapiennik (2006) u podłoża tej sytuacji tkwią dwa wciąż funkcjonujące stereotypy:

- model „niezdolności do pracy” – w myśl którego osoby z niepełnosprawnością umysłową nie są zdolne do pracy,

– model „gotowości do pracy” – zgodnie z którym osoby z niepełnością umysłową uznaje się za niegotowe do podjęcia pracy, a gotowość staje się tylko teoretycznym hasłem.

Wapiennik (2006) wyjaśnia także, że bardzo ważnym celem jest dążenie do tego, by jak najwięcej osób z niepełnością umysłową znajdowało zatrudnienie na otwartym rynku pracy. W przypadku tej niepełnosprawności szczególne znaczenie ma zatrudnienie wspomagane. Zdaniem autorki współczesne tendencje związane z zatrudnieniem osób z niepełnością umysłową powinny się wiązać ze zmianą sposobu myślenia z tradycyjnego „przeszkolić → zatrudnić” na „zatrudnić → wyszkolić”. W tym drugim przypadku zatrudnienie stanowi pierwszy krok w procesie związanym z poszukiwaniem pracy, kolejnymi są przeszkolenie pracownika oraz nauczanie go wykonywania konkretnej pracy na konkretnym stanowisku. O zasadności i powodzeniu takiego podejścia pisze m.in. Głaz (2007).

Uzupełnieniem tych danych są wyniki badań opinii pracowników powiatowych urzędów pracy (Giermanowska, 2007b). Stwierdzają oni, że najmniejsze szanse na uzyskanie pracy, spośród osób o różnych typach niepełnosprawności, mają osoby z wykształceniem specjalnym. Uważają też, że 96,1% tych osób ma małe lub raczej małe szanse na pracę; zaś duże szanse na pracę ma ich zdaniem tylko 0,3% osób z tej grupy. Osoby te mają mniejsze szanse na zatrudnienie nawet w porównaniu do osób, które mają tylko wykształcenie podstawowe, oraz tych, które nie ukończyły szkoły podstawowej.

Wśród barier utrudniających aktywizację zawodową młodych niepełnosprawnych wskazuje się też czynniki psychologiczne tkwiące w nich samych i czynniki tkwiące w środowisku (Bartkowski, 2007). Wśród tych pierwszych wyróżnia się spotykane dość często roszczeniowe nastawienie młodych ludzi, wyuczone postawy bezradności, braku wiary w siebie, niechęć do zmiany istniejącego stanu rzeczy, lęk przed nowymi sytuacjami, obawa przed zwiększaniem własnej samodzielności i niezależności. Wśród elementów środowiska osoby niepełnosprawnej jako czynnik o charakterze przeszkody wymienia się często negatywną postawę rodziny osoby niepełnosprawnej wobec podejmowania przez nią pracy zawodowej. Aktywizowanie całej rodziny oraz ścisła współpraca szkół i rodziców osób niepełnosprawnych z doradcami zawodowymi jest jedną z szans na niwelowanie tejże przeszkody (Wojtasiak, 2006; Bartkowski i in., 2007). Rola rodziców ujawnia się także jako szczególnie ważna już w kontekście decyzji o wyborze zawodu, bo jak wynika z badań Jurgielewicz-Wojtaszek i Pawlak (2004), 87,5% badanych osób z lekkim stopniem niepełnosprawności umysłowej w wieku od 13 do 19 lat stwierdza, że wyboru zawodu nie są w stanie dokonać samodzielnie i o pomoc większość z nich poprosi rodziców.

W UE powstało 14 raportów dotyczących praw oraz dostępu do edukacji i zatrudnienia osób niepełnosprawnych umysłowo. Bazowały one na tej samej metodologii, co dało możliwość porównywania uzyskanych wyników. Raporty przygotowane zostały przez EU Monitoring and Advocacy Program i Open Society Mental Health Initiative. Autorka raportu w Polsce (Wapienik, 2005; 2006) stwierdza, że:

- osoby z niepełnosprawnością umysłową nie mają z zasadzie żadnych realnych szans na zatrudnienie na otwartym rynku pracy,
- głównym miejscem pracy są zakłady pracy chronionej, warsztaty terapii zajęciowej i zakłady aktywności zawodowej (odczuwalna jest zbyt mała liczba zakładów aktywności zawodowej),
- bardzo słabe jest przygotowanie osób do przejścia na otwarty rynek pracy lub w ogóle do zatrudnienia,
- brak rozwiązań, które moderowałyby przejście tych osób z edukacji do zatrudnienia,
- utrudniony dostęp do poradnictwa zawodowego, szkolenia i pośrednictwa pracy.

Jednym z elementów stanowiących łącznik pomiędzy edukacją a pracą na otwartym rynku pracy są warsztaty terapii zajęciowej (Otrębski, 2007). Wojtasiak (2006) podaje, że uczestnicy WTZ to w około 60% osoby z niepełnosprawnością umysłową. Nie podważając wagi działań podejmowanych przez WTZ, bo w dużym stopniu determinują one adaptację społeczno-zawodową swoich podopiecznych (Żółkowska, 1999), należy stwierdzić jednak, że nie spełniają one należycie zadania wprowadzenia niepełnosprawnych na rynek pracy. Chorażuk (2004) podaje, że w latach 1998-2003 spośród uczestników 157 warsztatów terapii zajęciowej pracę znalazło 607 osób. Bardziej obrazowo wyjaśnia to stwierdzenie, że: w każdym roku objętym analizą, z każdego WTZ został zatrudniany średnio 1 uczestnik (znajdował zatrudnienie w zakładzie aktywności zawodowej, zakładzie pracy chronionej lub na otwartym rynku). Pracownicy WTZ oceniają, że rocznie ok. 100 uczestników zdobywa kompetencje do podjęcia pracy, ale tej pracy nie znajdują.

Na podstawie zaprezentowanych danych można stwierdzić za Kościelską (2004), „że przeznacza się w Polsce zbyt mało miejsca w przestrzeni publicznej dla prawdziwej pracy osób niepełnosprawnych umysłowo, pracy mającej osobisty i społeczny sens”. Nie ulega wątpliwości, że sytuacja zawodowa osób niepełnosprawnych umysłowo w Polsce jest bardzo trudna i zbyt rzadko przygotowanie zawodowe wieńczone jest zdobyciem i utrzymaniem zatrudnienia. Przedstawiony przegląd literatury identyfikuje wstępnie kilka obszarów istotnych dla usprawnienia procesu przejścia od edukacji do pracy, a które wydają się dotychczas zbyt słabo eksplorowane. Dotyczą one róż-

nych aspektów rzeczywistości szkolno-zawodowej osób niepełnosprawnych umysłowo, w tym m.in. postaw absolwentów niepełnosprawnych umysłowo wobec pracy zawodowej, właściwego wsparcia ze strony szkoły oraz rodziny (szczególna rola rodziców), identyfikacji mocnych stron osoby niepełnosprawnej w zakresie jej funkcjonowania psychospołecznego, stosunku pracodawców wobec zatrudniania osób z niepełnosprawnością umysłową.

Bibliografia

- Bartkowski, J. (2007). Między stygmatyzacją a odrzuceniem. System szkolny a przygotowanie zawodowe młodych osób niepełnosprawnych. [W:] E. Giermanowska (red.), *Młodzi niepełnosprawni – aktywizacja zawodowa i nietypowe formy zatrudnienia* (s. 197-224). Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Bartkowski, J., Gonciarz, B., Giermanowska, E. (2007). Wnioski i rekomendacje. [W:] E. Giermanowska (red.), *Młodzi niepełnosprawni – aktywizacja zawodowa i nietypowe formy zatrudnienia* (s. 269-278). Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Biernat, R. (2006). Zachowania asertywne młodzieży niepełnosprawnej intelektualnie a percepcja postaw rodzicielskich. *Szkoła Specjalna*, 3, 235, 168-179.
- Bobik, B. (2007). Środowisko rodzinne a nieprzystosowanie społeczne dzieci i młodzieży (na przykładzie uczniów z lekkim upośledzeniem umysłowym). *Szkoła Specjalna*, 5, 242, 373-380.
- Brzezińska, A.I., Kaczan, R., Piotrowski, K., Sijko, K., Rygielski, P., Wiszejko-Wierzbicka, D. (2008). Uwarunkowania aktywności zawodowej osób z ograniczeniami sprawności: czynniki społeczno-demograficzne. Pozyskano 25.08.2010 ze strony http://www.portalwiedzy.pan.pl/images/stories/pliki/publikacje/nauka/2008/01/N_108_09_Brzezinska.pdf
- Brzezińska, A., Woźniak, Z. (2007). Podstawy metodologiczne badań nad aktywnością zawodową osób z ograniczoną sprawnością. [W:] A. Brzezińska, Z. Woźniak, K. Maj (red.), *Osoby z ograniczoną sprawnością na rynku pracy* (s. 51-68). Warszawa: Wydawnictwo Szkoły Wyższej Psychologii Społecznej „Academica”.
- Brzezińska, A., Woźniak, Z., Maj, K. (red) (2008). *Osoby z ograniczoną sprawnością na rynku pracy*. Warszawa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Psychologii Społecznej „Academica”.
- Chorążak, J. (2004). *Raport z badania Warsztatów Terapii Zajęciowej*. Warszawa: PFRON.
- Chrzanowska, I. (2005). Szansa na społeczną adaptację? Uczniowie upośledzeni umysłowo w kształceniu integracyjnym i ogólnodostępnym. [W:] Z. Janiszewska-Niścioruk (red.), *Sfery życia osób z niepełnosprawnością intelektualną* (s. 195-209). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Davies, M., Beamish, W. (2009). Transitions from school for young adults with intellectual disability: Parental perspectives on “life as an adjustment”. *Journal of Intellectual and Developmental Disability*, 34, 3, 248-257.

- Dołęga, Z. (1999). Wartościowanie obrazu świata przez młodzież z lekkim upośledzeniem umysłowym. [W:] J. Pilecki, S. Olszewski (red.), *Wspomaganie rozwoju osób niepełnosprawnych* (s. 62-69). Kraków: Oficyna Wydawnicza TEXT.
- Dyduch, E. (2004). Wychowanie fizyczne w edukacji dzieci i młodzieży niepełnosprawnej intelektualnie. [W:] Z. Gajdzica, A. Klinik (red.), *Wątki zaniedbane, zaniechane, nieobecne w procesie edukacji i wsparcia społecznego osób niepełnosprawnych* (s. 173-178). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Gajdzica, Z. (2001). Wpływ treści kształcenia na wybór zawodu przez uczniów lekko upośledzonych umysłowo. [W:] R. Kwiecińska, M.J. Szymański (red.), *Młodzież a dorośli. Napięcia między socjalizacją a wychowaniem* (s. 390-401). Kraków: Instytut Nauk o Wychowaniu Akademii Pedagogicznej w Krakowie.
- Giermanowska, E. (red) (2007a). *Młodzi niepełnosprawni o sobie. Rodzina, edukacja, praca*. Warszawa: Fundacja Instytut Spraw Publicznych.
- Giermanowska, E. (2007b). Zatrudnienie młodych niepełnosprawnych w opiniach pracowników Powiatowych Urzędów Pracy. [W:] E. Giermanowska (red.), *Młodzi niepełnosprawni – aktywizacja zawodowa i nietypowe formy zatrudnienia* (s. 390-401). Warszawa: Fundacja Instytut Spraw Publicznych.
- Głaz, M. (2007). Pozytywne doświadczenia z zatrudniania osób z niepełnosprawnością intelektualną na otwartym rynku. *Aktywizacja zawodowa osób niepełnosprawnych*, 4, 12, 269-278.
- Hučík, J. (2008). Czynniki warunkujące przygotowanie do zawodu osób niepełnosprawnych umysłowo. [W:] Z. Gajdzica (red.), *Między wsparciem doraźnym a wspieraniem racjonalnym, czyli o uwarunkowaniach socjalizacji społecznej osób niepełnosprawnych* (s. 77-94). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Janion, E., Rudzińska-Rogoża, A. (2004). Samoocena i jej wpływ na społeczne przystosowanie w szkole dla dzieci z lekkim upośledzeniem umysłowym. [W:] Z. Janiszewska-Niścioruk (red.), *Człowiek z niepełnosprawnością intelektualną, t. 1: Wybrane problemy osobowości, rodzin i edukacji osób z niepełnosprawnością intelektualną* (s. 81-85). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Janiszewska-Niścioruk, Z. (2005). Aktualna oferta edukacyjna dla dzieci i młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną. [W:] Z. Janiszewska-Niścioruk (red.), *Sfery życia osób z niepełnosprawnością intelektualną* (s. 211-223). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Jurgielewicz-Wojtaszek, M., Pawlak, M. (2004). Wpływ zainteresowań na kształtowanie się drogi zawodowej młodzieży upośledzonej umysłowo w stopniu lekkim. [W:] Z. Janiszewska-Niścioruk (red.), *Człowiek z niepełnosprawnością intelektualną, t. 2: Wybrane problemy społecznego funkcjonowania oraz rehabilitacji osób z niepełnosprawnością intelektualną* (s. 65-73). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Kazanowski, Z., Byra, S. (2004). Opinie rodziców młodzieży niepełnosprawnej intelektualnie w stopniu lekkim na temat pomocy udzielanej rodzinie. [W:] G. Kwaśniewska, A. Wojnarska (red.), *Aktualne problemy wsparcia społecznego osób niepełnosprawnych* (s. 137-148). Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

- Kijak, R. (2006). Subiektywny obraz jakości życia młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim. *Szkoła Specjalna*, 5, 237, 353-361.
- Kirenko, J., Parchomiuk, M. (2006). *Edukacja i rehabilitacja osób z upośledzeniem umysłowym*. Lublin: Wydawnictwo Akademickie Wyższej Szkoły Społeczno-Przyrodniczej im. Wincentego Pola w Lublinie.
- Kościelska, M. (2004). Jak poprawić sytuację osób niepełnosprawnych intelektualnie i ich rodzin – w różnych okresach życia? Głos psychologa. [W:] M. Kościelska, B. Aouil (red.), *Człowiek niepełnosprawny – rodzina i praca* (s. 11-20). Bydgoszcz: Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej.
- Krause, A. (2004). Problemy integracji w szkole ogólnodostępnej – koncepcja kontra ekonomia. [W:] Z. Janiszewska-Niścioruk (red.), *Człowiek z niepełnosprawnością intelektualną*, t. 1: *Wybrane problemy osobowości, rodzin i edukacji osób z niepełnosprawnością intelektualną* (s. 229-237). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Kulisiewicz, M. (2004). Edukacja ekonomiczna dzieci upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim. [W:] Z. Gajdzica, A. Klinik (red.), *Wątki zaniedbane, zaniechane, nieobecne w procesie edukacji i wsparcia społecznego osób niepełnosprawnych* (s. 197-205). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Lipińska-Lokś, J. (2004). Psychospołeczna sytuacja dzieci z niepełnosprawnością intelektualną w klasach integracyjnych. [W:] Z. Janiszewska-Niścioruk (red.), *Człowiek z niepełnosprawnością intelektualną*, t. 1: *Wybrane problemy osobowości, rodzin i edukacji osób z niepełnosprawnością intelektualną* (s. 249-256). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Łaś, H. (2004). Jakość życia osób z niepełnosprawnością intelektualną – implikacje do systemu wsparcia społecznego i edukacyjnego. [W:] Z. Janiszewska-Niścioruk (red.), *Człowiek z niepełnosprawnością intelektualną*, t. 2: *Wybrane problemy społecznego funkcjonowania oraz rehabilitacji osób z niepełnosprawnością intelektualną* (s. 13-26). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Majewski, T. (1999). Specyficzne problemy związane z pracą zawodową osób niepełnosprawnych. [W:] B. Szczepankowska, J. Mikulski (red.), *Osoby niepełnosprawne w środowisku lokalnym – Wyrównywanie szans* (s. 179-188). Warszawa: CB-RRON.
- McDonnell, J., Hardman, M.L. (red.) (2010). *Successful transition programs: Pathways for students with intellectual and developmental disabilities*. Thousand Oaks, CA, US: Sage Publications.
- Mikrut, A. (1999). Agresja u osób upośledzonych umysłowo – uwarunkowania i przejawy. [W:] J. Pilecki, S. Olszewski (red.), *Wspomaganie rozwoju osób niepełnosprawnych* (s. 70-76). Kraków: Oficyna Wydawnicza TEXT.
- Mikrut, A. (2004). Uczniowie z upośledzeniem umysłowym jako ofiary międzyrównieżniczej przemocy i agresji w szkole ogólnodostępnej – wstępne rozeznanie problemu. [W:] Z. Gajdzica, A. Klinik (red.), *Wątki zaniedbane, zaniechane, nieobecne w procesie edukacji i wsparcia społecznego osób niepełnosprawnych* (s. 255-266). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Mikrut, A. (2004). Wpływ przemocy rodzinnej na samoocenę i samoakceptację uczniów z lekkim upośledzeniem umysłowym. [W:] Z. Janiszewska-Niścioruk (red.),

- Człowiek z niepełnosprawnością intelektualną, t. 1: *Wybrane problemy osobowości, rodzin i edukacji osób z niepełnosprawnością intelektualną* (s. 69-80). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Mrugalska, K. (2004). Osoby z upośledzeniem umysłowym. [W:] B. Szczepankowska, A. Ostrowska (red.), *Problem niepełnosprawności w poradnictwie zawodowym. Zeszyty informacyjno-metodyczne doradcy zawodowego* (s. 117-144). Warszawa: Ministerstwo Gospodarki, Pracy i Polityki Społecznej.
- Osik-Chudowolska, D. (2004). Edukacja integracyjna w opinii rodziców dzieci niepełnosprawnych. [W:] G. Kwaśniewska, A. Wojnarska (red.), *Aktualne problemy wsparcia społecznego osób niepełnosprawnych* (s. 117-124). Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Ustasz, J. (2004). Własne problemy życiowe w percepcji młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną. [W:] Z. Janiszewska-Niścioruk (red.), *Człowiek z niepełnosprawnością intelektualną, t. 2: Wybrane problemy społecznego funkcjonowania oraz rehabilitacji osób z niepełnosprawnością intelektualną* (s. 49-64). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Oszustowicz, B., Baran, J. (1999). Orientacja zawodowa młodzieży upośledzonej umysłowo w stopniu lekkim – uwarunkowania i konsekwencje. [W:] J. Pilecki, S. Olszewski (red.), *Wspomaganie rozwoju osób niepełnosprawnych* (s. 195-202). Kraków: Oficyna Wydawnicza TEXT.
- Otrębski, W. (1999). Zainteresowania zawodowe uczestników WTZ dla osób z upośledzeniem umysłowym. [W:] J. Pilecki, S. Olszewski (red.), *Wspomaganie rozwoju osób niepełnosprawnych* (s. 137-150). Kraków: Oficyna Wydawnicza TEXT.
- Otrębski, W. (2007). *Interakcyjny model rehabilitacji zawodowej osób z upośledzeniem umysłowym*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Palak, Z. (2005). Rehabilitacja zawodowa osób z upośledzeniem umysłowym, a ich sytuacja na współczesnym rynku pracy. *Niepełnosprawność i Rehabilitacja*, 5, 3, 90-99.
- Parys, K. (2004). Kształcenie osób z upośledzeniem umysłowym w stopniu lekkim – historia a rzeczywistość. [W:] Z. Janiszewska-Niścioruk (red.), *Człowiek z niepełnosprawnością intelektualną, t. 1: Wybrane problemy osobowości, rodzin i edukacji osób z niepełnosprawnością intelektualną* (s. 195-208). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Pilecki, J., Kudłacik, E., Hwang, M. (1999). Poziom rozwoju kompetencji społecznych a obraz samego siebie uczniów klas V–VIII lekko upośledzonych umysłowo. [W:] J. Pilecki, S. Olszewski (red.), *Wspomaganie rozwoju osób niepełnosprawnych* (s. 31-54). Kraków: Oficyna Wydawnicza TEXT.
- Radecki, P. (2008). Przyczyny niskiej aktywności zawodowej osób niepełnosprawnych w świetle wyników badań. [W:] *Identyfikacja przyczyn niskiej aktywności zawodowej osób niepełnosprawnych – możliwości przełamywania barier zatrudniania. Materiały konferencyjne*. Warszawa: Krajowa Izba Gospodarczo-Rehabilitacyjna.
- Raport o stanie zatrudnienia osób niepełnosprawnych w Polsce (2010). Polska Organizacja Pracodawców Osób Niepełnosprawnych. Pozyskano 14.08.2010 ze strony <http://www.popon.pl/files/m.chmielewski>

- Sadowska, S. (2006). *Jakość życia uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Sadowska, S. (2006). Ścieżka edukacyjna ucznia z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim – aspekty trajektorii społecznej. *Szkola Specjalna*, 5, 237, 344-352.
- Satoła, M. (2006). Kształcenie zawodowe młodzieży niepełnosprawnej warunkiem jej aktywizacji zawodowej. *Aktywizacja zawodowa osób niepełnosprawnych*, 1-2(5-6), 261-288.
- Schwarz, K., Mactavish, J., Lutfiyya, Z.M. (2006). Making community connections: Educator perspectives on transition planning for students with intellectual disabilities. *Exceptionality Education Canada*, 16, 2-3, 73-100.
- Sikorska, K., Waszyk, M., Badura-Stronka, M. (2008). Zapotrzebowanie na wielospecjalistyczną pomoc medyczną i pozamedyczne formy wsparcia niepełnosprawnych intelektualnie uczniów poznańskich szkół specjalnych i ich rodziców. *Szkola Specjalna*, 5, 247, 323-332.
- Skura, M. (2008). Metodyka języka angielskiego w kształceniu uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim. *Szkola Specjalna*, 2, 244, 119-132.
- Sowa, J. (1999). Rozwój zawodowy jednostki niepełnosprawnej – ograniczenia. [W:] J. Pilecki, S. Olszewski (red.), *Wspomaganie rozwoju osób niepełnosprawnych* (s. 111-124). Kraków: Oficyna Wydawnicza TEXT.
- Suchodolska, J. (2009). Młodzi niepełnosprawni – w obliczu antycypowanej przyszłości. [W:] Z. Gajdzica (red.). *Człowiek z niepełnosprawnością w przestrzeni społecznej* (s. 83-99). Kraków: Impuls.
- Ubóstwo i niepełnosprawność intelektualna w Europie (2010). Raport Inclusion Europe oraz Inclusion International. Pozyskano 14.08.2010 ze strony <http://www.psouu.org.pl/sites/default/files/publikacje/Ub%C3%B3stwo%20i%20Niepe%C5%82nosprawno%C5%9B%C4%87%20Intelektualna%20w%20Europie.pdf>
- Wapiennik, E. (2005). *Prawa osób z niepełnosprawnością intelektualną. Dostęp do edukacji i zatrudnienia. Raport. Polska*. Warszawa: Polskie Stowarzyszenie na Rzecz Osób z Upośledzeniem Umysłowym.
- Wapiennik, E. (2006). Zatrudnianie osób z niepełnosprawnością intelektualną w Polsce w świetle rozważań unijnych. *Szkola Specjalna*, 1, 233, 23-34.
- Wojtasiak, E. (2006). Przyczyny bierności zawodowej uczestników warsztatów terapii zajęciowej. *Aktywizacja zawodowa osób niepełnosprawnych*, 1-2(5-6), 149-159.
- Zakrzewska-Manterys, E. (2007). Wykształcenie a sytuacja zawodowa osób niepełnosprawnych. [W:] E. Giermanowska (red.), *Młodzi niepełnosprawni o sobie. Rodzina, edukacja, praca* (s. 57-79). Warszawa: Fundacja Instytut Spraw Publicznych.
- Zbyrad, T. (2009). Niepełnosprawność intelektualna – problemy opieki i wyzwania społeczne. [W:] Z. Gajdzica (red.), *Człowiek z niepełnosprawnością intelektualną w przestrzeni społecznej* (s. 103-112). Kraków: „Impuls”.
- Żelechowska, M., Żyta, A. (1999). Formy pomocy osobom upośledzonym umysłowo. Rzeczywistość a oczekiwania. [W:] J. Pilecki, S. Olszewski (red.), *Wspomaganie rozwoju osób niepełnosprawnych* (s. 172-178). Kraków: Oficyna Wydawnicza TEXT.

- Żmudzka, M. (2004). Samoocena dzieci niepełnosprawnych intelektualnie uczęszczających do klas integracyjnych. [W:] Z. Janiszewska-Niścioruk (red.), *Człowiek z niepełnosprawnością intelektualną*, t. 1: *Wybrane problemy osobowości, rodzin i edukacji osób z niepełnosprawnością intelektualną* (s. 47-57). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Żółkowska, T. (1999). Rola warsztatu terapii zajęciowej w adaptacji społeczno-zawodowej dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną. [W:] J. Pilecki, S. Olszewski (red.), *Wspomaganie rozwoju osób niepełnosprawnych* (s. 230-238). Kraków: Oficyna Wydawnicza TEXT.
- .